

Ruqiyyə Əbdul qızı Ağayeva⁷⁸
DİALOJİ MƏTNLƏRDƏ DANİŞIQ DİLİ ELEMENTLƏRİ

Dialoji mətnləri araşdırarkən təbii olaraq danışiq dilindəki elementləri də nəzərdən keçirmək mütləqdir. Bildiyimiz kimi, şifahi ünsiyyət dialoji nitq şəklində təzahür edir. Dilçilikdə “dialoq nitqi” və “danışıq dili” terminləri arasındakı münasibətlər haqqında vahid bir fikir hələ də mövcud deyil. Əksərən isə tədqiqatçılar bu terminləri eyni mənada işlədirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, danışiq dili şifahi şəkildə təzahür etməsinə baxmayaraq onlara bərabərlik işarəsi qoymaq düzgün deyildir. Çünki rəsmi ədəbi dilin də şifahi forması mövcuddur.

Azərbaycan filologiyasında “danışıq dili” müstəqil bir mövzu kimi işlənməsə də, bu haqda müəyyən qədər fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Danışıq dili haqqında mülahizələrdən biri A.Qurbanova məxsusdur. O yazır: “Ədəbi dilə aid olmayan ünsiyyət formalarının cəmi danışiq dili adlanır. Danışıq dili xalqımızın, əsasən, ədəbi dili bilməyən və yaxud az bilən təbəqəsinə xidmət edir” (2, s. 42).

Danışıq dili tədqiqata cəlb olunduğu zaman, biz burada cümlənin kommunikativ növləri, yarımçıq cümlələr, vokativ sözlər, elliptik cümlələri də dərinlənən araşdırmış oluruq. Danışıq dilini araşdırarkən funksional üslub, nitqin növləri, nitqin formaları və s. kimi terminlərin dəqiqləşdirilməsi də zəruridir.

Canlı danışiq dilinin atributlarından olan intonasiya semantik baxımdan öyrənilməmişdir. İntonasiya sayəsində danışiq dilində yığcamlıq əldə olunduğu məlumdur. Burada da mətnaltı mənə mühüm rol oynayır.

Dildə olan ixtisarlara, semantik sıxılmanı yaradan qrammatik vasitələrdən biri də intonasiyadır. Məhz mənə ilə bağlı olduğundan danışiqda intonasiya sıxılma yaradan amillərə çevrilir. Bilirik ki, danışiqda bir sözü intonasiya vasitəsilə müxtəlif kommunikativ münasibətlər yaratmaq olar.

Nitq prosesi zamanı sözlər bir-birindən ayrı deyil, əlaqəli şəkildə işlənir ki, bu da onların bir-birinin mənasına təsir etməsi ilə nəticələnir. Bu halda semantik sıxılma baş verir ki, bunun nəticəsində bir üzv digərlərinin də mənasını öz üzünə götürmüş olur. Azərbaycan dilində bir sıra hallarda obyekt-fel birləşməsinin tərkibindən obyekt atılır və ifadənin bütün mənası fəldə cəmlənir. Aşağıdakı misal bu cəhətdən xarakterikdir:

Qənfet kimi oğlandır. Yemir, içmir, çəkmir. (M.Əlizadə)

Danışıq dilindən söhbət açarkən burada işlənən cümlə növlərindən də bəhs etmək vacibdir. Xüsusən də nida cümlələrinin rolunu qeyd etməliyik. Tədqiqatçılar nida cümlələrini belə qruplaşdırmışdır; əmr-nida cümlələri, nəqli-nida cümlələri, sual-nida cümlələri və əsl nida cümlələri. Bütün digər cümlə növləri kimi nida cümlələri bir tərəfdən təkterkibli və cümləterkibli, digər tərəfdən sadə və mürəkkəb olmaqla təsnif edilə bilər.

Əsl nida cümlələri emosionallığın ifadə vasitələrindən biri olub, dialoq nitqində çox geniş miqyasda işlədilir. Lakin bu cümlələrə həsr olunan elmi-tədqiqat əsərləri çox azdır. Əsl nida cümlələri dialoq nitqində, xüsusən də yazıçılarımızın əsərlərində tez-tez rast gəlinir. Məsələn; Amma yox! Heç kəsin xəbəri yoxdur... yoxdur dərman eləyən, yoxdur, yox!.. Gəl ey cümlə dərdlərimin dərmanı! (Ə.Haqqverdiyev).

Danışıq dili haqqında bəhs edərkən replikalara da qeyd etmək olduqca vacibdir. Replika dialoqun ibtidai, ilkin ünsürüdür. Replikalar ancaq qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirildikləri zaman sintaktik vahid yaradır. Qarşılıqlı surətdə asılı olan replikalar semantik cəhətdən bir bütöv vahid təşkil edən birləşmə əmələ gətirir.

Replikaların birləşməsindən ibarət bütöv vahidlərdə cümləyə xas əlamətlər təzahür edir. Lakin dialoq vahidinin ikinci hissəsində heç də həmişə cümləyə xas olan cəhətlər çıxış edə bilmir, çox zaman yalnız ikinci replikanın birincidən asılılığı nəzərə çarpır. Bu kimi hallarda dialoq dildə cümləyə məxsus xüsusiyyətləri özündə əks etdirir.

Danışıqda fəal rol oynayan əlaqə vasitələrindən xitablar və vokativ sözlər xüsusilə nəzəri cəlb edir.

Digər əlaqə vasitələrindən ara sözləri qeyd etmək mümkündür. “Görəsən”, “Bax”, “Görüm” və s. tipli ara sözləri replikalar arasında rabitə əmələ gətirməklə bərabər, cümlə üzvünə məxsus leksik-qrammatik funksiyaya da malik olur. Bu vahidlər özündə iki əsas xüsusiyyəti cəmləşdirmişdir.

1. İnsanlar arasında ünsiyyət yaradır.

2. Hərəkətin subyekti nəzərə çarpdırır.

Həmin sözlər vasitəsilə müsahibi söhbətə cəlb etmək, onun təşəbbüsünü, arzusunu, meylini müəyyənləşdirmək, bir həyəcan, təlaş yaratmaq, hər hansı bir məsələni nəzərə çarpdırmaq və s. olar.

Bu vahidlərin kommunikativ funksiyası onların qrammatik rolu ilə əlaqədardır. Belə ki, bunlar formaca felin əmr və xəbər şəklində təzahür etsə də, ünsiyyət prosesində yalnız əlaqə yaratmaq məqsədi izlədikləri üçün tədricən öz ilkin leksik mənalarnı itirir. Ümumiyyətlə, müraciət kəsb etdikdə sözlər formal cəhətcə müəyyənləşir və əsasən xitabın daşdığı funksiyanı icra edir. Hər ikisində müraciət məzmunu olduğundan cümlədə həm xitablar, həm də ara sözlər eyni funksiyanı icra edir. Bu cəhətdən bunları funksional sinonim kimi də qəbul etmək olar.

Ara sözlər xitab kimi nəinki həmsöhbətin firini özünə cəlb etmək üçün, həm də danışanın ifadə olunan fikrə öz subyektiv münasibətinin birləşməsi üçün işlədilir. Ona görə də xitabdan fərqli olaraq, ara sözlər şəxsi münasibəti ifadə etmək məqsədi də güdür. Əgər xitab vasitəsilə həmsöhbətin fikrini özünə cəlb etməklə ünsiyyət yaranırsa və münasibəti müəyyənləşdirmək olursa, ara söz dinləyicinin düşüncəsinə, hissələrinə təsir edir. Bu ifadələr vasitəsilə danışanın yürüdülmən fikrə münasibəti də aydınlaşır.

⁷⁸ BDU-nun doktorantı

Hətta bunlardan sonra gələn cümlələr deyilməsə də, yalnız bu ifadələrlə kommunikasiya mümkün olur. Belə ki, onlar nitqdə müstəqil fraza kimi işləyə bilər. Belə frazalar strukturca çox zəngindir. Modal fekkər isim, sifət, say, əvəzlik, ədat və nidalarla birləşib kommunikativ vahid əmələ gətirir ki, bunlar həm kommunikasiyanın təşkilində mühüm rol oynayır, həm də müxtəlif əlavə modal mənalar ifadə edir: -Bir, bax ey! -Bir işə bax ey!

Felin II şəxs xəbər şəklində bir əlaqə vasitəsi olaraq ünsiyyət yaratmaqda mühüm rol oynayır. Həmin formadakı sözdə hərəkətin subyekti, danışanın müraciəti cəmləşir və bunlar birlikdə, həm də eyni vaxtda danışan tərəfindən müsaibə çatdırılır. Deməli, bu tipli fellər ikili xarakter daşıyır. Belə ki, həm hərəkətin subyektini, həm də söhbətin kimə məxsus olduğunu bildirir. Bunlar strukturca cümlənin ümumi konstruksiyasından kənar qalır, onun tərkibinə daxil ola bilmir, cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlılıqda isə bir ünsiyyət vahidi kimi əlaqə yaratmaq xarakterinə malik olur: -Deyirsən, biz lap keyik, heç nə başa düşmürük. (Anar)

Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, felin II şəxs xəbər şəkli ikili xarakter daşıyır, həm xüsusi, həm də ümumi şəxsə aid olur. Beləliklə, bir neçə mənə variantı meydana çıxır.

Bəzən I şəxslə də həmin funksiya icra edilir. Doğrudur, bu hal azlıq təşkil edirsə də, əsasən danışan həmsöhbəti ilə əlaqə yaratmaq istədikdə həmin vasitədən istifadə edir. Lakin buradakı əlaqə II şəxslə ifadə edilən fellərdə olduğundan zəifdir.

Həmsöhbətlər arasında əlaqə yaradan vasitələrdən biri də sual cümlələridir. Bu cümlələr təbii olaraq, nəqli cümlələrdən fərqlənir. Nəqli cümlələrdə dinləyicinin iştirakı vacib olmadığı halda, sual, nida, və əmr cümlələri dialoqla əlaqələnir.

Emosional cümlələr vasitəsilə danışan öz məqsədini nisbətən aydın və qısa şəkildə ifadə edə bilər. Bu cümlələrlə danışan öz həyəcanını, hissini, fərdi münasibətini bildirir. Emosionallıq həm leksik, həm intonasiya, həm də sintaktik vasitələrlə yaranır.

Sual cümlələrində elə bir xüsusiyyət vardır ki, o sonrakı replikanın meydana gəlməsinə maraqlı oyadır, onun təkanverici bir amili kimi çıxış edir. Sual öz növbəsində müraciətin elə bir formasıdır ki, onun vasitəsilə hər hansı bir məlumat əldə edilir.

Danışana (sual verənə) məlum olmayan hər hansı bir məsələ sualla aydınlaşır.

-Sara xanım, bilirsiniz, yoldaşlar hansı idarədən gəliblər? (Ə.Qasımov).

Burada mübtəda və xəbər cümlənin əsasını təşkil edirsə də, onlar bilavasitə sual əvəzliyi ilə bağlı olub, ondan asılıdır. Bu misalda “hansı idarədən” birləşməsinə kommunikativ cəhətdən II dərəcəli bir fakt kimi baxmaq olmaz, çünki cümlənin əsas məzmunu nəinki həmin birləşmə ilə bağlıdır, hətta sualdan ibarət olan həmin birləşmə sual cümləsinin əsasını təşkil edir. Sual əvəzliyindən başqa məntiqi vurğu və intonasiya da sual repikasın əmələ gəlməsində mühüm rol oynayır. Sual əmələ gətirən bir sıra üzvlər vardır ki, onların öz leksik və qrammatik məzmunundan sual yaranır.

Replikalar arasında bir əlaqə vasitəsi olaraq əmr cümlələrinin rol da diqqəti cəlb edir. Əmr replikalarının məzmunu sual-təhrik, təhrik-məlumatverici və ya çağırış replikaları daxildir.

Təhrik replikaları təhrik cümlələrində işlədilir və əmr, xahiş, tələb, məsləhət, arzu, alqış və s. mənaları ifadə edir. Təhrik mənası yaratmaq üçün müvafiq intonasiya, felin əmr şəkli və cümlənin uyğun sintaktik quruluşu lazımdır. Bəzən cümlənin feli xəbəri sözlə ifadə edilməsə də, məzmun ümumi şəraitdən aydınlaşır.

Sual təhrik replikaları sual şəklində özünü göstərir. Bu replikalar cavab almaq yox, dinləyicinin diqqətini hər hansı bir fikrə cəlb etmək məqsədi güdür. Məsələn; “Ey, ay oğul, mənim özümü təklif zinhara gətirməyibmi?” (Ə.Q.asımov).

Dialoqda çox yayılan əlaqə vasitələrindən biri də təkrarlardır. Hər iki replika üçün müştərək dil vahidlərinin qarşılıqlı əlaqəsi çox mürəkkəbdir.

Danışq dili haqqında danışarkən onun tərkib hissələrini də vurğulamaq vacibdir. Azərbaycan danışq dili iki tərkib hissəsindən ibarətdir: 1) adi danışq, 2) poetik nitq.

Adi danışq dili isə öz məzmununa görə vahid xarakterə malik deyildir. Bunun tərkibi anlaşılma və istifadə cəhətdən iki hissəyə ayrılır: a) sadə danışq, b) dialektlər.

Sadə danışığı hamı başa düşür. Lakin dialektə aid ünsürlər hamı tərəfindən eyni şəkildə, yaxud da tamamilə anlaşılır.

Son olaraq Azərbaycan ədəbi dili ilə danışq dili əlaqəsinə toxunmaq mütləqdir. Ədəbi dil ilə danışq dili arasında möhkəm əlaqə vardır. Danışq dili ədəbi dil üçün əsas mənbədir. Bu, ədəbi dilin hərtərəfli inkişaf etməsinə xidmət edir. Eyni zamanda ədəbi dil öz növbəsində danışq dilinə təsir edib onu inkişaf etdirir. Beləliklə, hər iki növ arasında qarşılıqlı inkişaf prosesi davam edir. Qısa olaraq qeyd etsək, danışq dili ədəbi dilin, əsasən lügət tərkibinin genişlənməsində xüsusi rol oynayır. Ədəbi dil isə danışq dilindən fərqli olaraq, leksik cəhətdən zənginləşməsindən daha çox, danışq dilinə hər cəhətdən, yəni fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən təsir edir və onu inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat

1. F.M.Ağayeva – Azərbaycan danışq dili, Bakı 1987, səh. 190
2. A.Qurbanov – Azərbaycan ədəbi və danışq dili, Bakı 1965, səh. 42
3. Z.Budaqova – Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadə cümlə, Bakı, 1963, səh. 215
4. Azərbaycan dilinin sintaksisinə dair tədqiqatlar. Bakı, Azərb. EA nəşriyyatı, 1963
5. C.Axundov- Müasir Azərbaycan ədəbi dilində sual cümlələri, Bakı 1968, səh. 137-140

Açar sözlər: Dialoq, replika, cümlə, fraza, struktur

Key words: Dialog, replica, sentence, phrase, structure

Ключевые слова: Диалог, реплика, приговор, фраза, состав

Элементы разговорной речи в диалогических текстах

Резюме

В статье рассматриваются лексические и грамматические события, происходящие в процессе разговора на нашем современном языке. Обсуждались типы предложений, используемых в диалогах. Был исследован синтаксис реплик, используемых в диалоге. В ходе беседы обсуждалась важность вопросительных фраз.

Elements of spoken language in dialogic texts

Summary

In the article, we examined the lexical and grammatical events that occur during the conversation in our modern language. The types of sentences used in dialogs were discussed. The syntax of the replicas used in the dialogue was examined. During the conversation, the importance of interrogative phrases was discussed.

RƏYÇİ: dos.E.Vəliyeva